

درآمدی بر شناسایی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن با تأکید بر برتری نیازهای معنوی در سلسله مراتب نیازها

محمد رضا سلطانی*

دریافت مقاله: ۹۱/۱۱/۱

پذیرش نهایی: ۹۲/۴/۸

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی عوامل مثبت و منفی مؤثر بر نیازهای انسانی از دیدگاه قرآن کریم تدوین شده است. مرور ادبیات موضوع و مطالعه مراتب نیازهای انسانها در ابعاد فیزیولوژیکی و روانی و پرداختن به نظریه‌ها و الگوهای رایج و تبیین ابعاد و عوامل هر کدام، خلأ ناشی از عدم رویکرد دینی و معنوی در سلسله مراتب نیازهای انسانی را آشکارا مشخص میکند. این پژوهش از حیث هدف بنیادی، و از جهت نوع تحقیق در شمار پژوهشهای کاربردی است و از جهت شیوه گردآوری داده‌ها در زمره پژوهشهای کیفی - توصیفی به شمار می‌رود؛ در این پژوهش نیازهای انسان متناظر با هرم نیازهای مازلو در پنج طبقه تنظیم، و تلاش شده است تا علاوه بر ابعاد مادی نیازها بر ابعاد معنوی هر طبقه از نیازها تأکید بیشتر شود. مهمترین مزیت این تحقیق این است که در هر دسته از نیازها، عوامل مثبت مؤثر در تأمین نیازها و نیز موانع تأمین نیازها از دیدگاه قرآن کریم شناسایی و معرفی می‌شود. بر اساس پژوهش برای "نیاز به حیات"، هفت عامل ایجابی و هفت عامل سلبی، برای "نیاز به امنیت" دوازده عامل ایجابی و هشت عامل سلبی، در خصوص "نیاز به محبت" نه عامل ایجابی و هفت عامل سلبی، در زمینه "نیاز به کرامت" یازده عامل ایجابی و هفت عامل سلبی و برای "نیاز به کمال" نه عامل ایجابی و شش عامل سلبی، شناسایی، مشخص و معرفی شد.

کلید واژه‌ها: نیازهای انسان از دیدگاه قرآن، مقایسه نیازهای انسانی از دیدگاه قرآن و روانشناسی، برتری نیازهای معنوی نسبت به نیازهای مادی، روان انسانی در قرآن.

مقدمه

انسان به عنوان گل سرسبد آفرینش و شگفت انگیزترین آفریده الهی، دارای ابعاد وجودی و نیازهای مختلف و گوناگونی است. نیمه ای از سرشت آدمی از خاک سرشته و نیمه ای دیگر بر آستان افلاکیان سر می‌ساید. سرشت خاکی و جنبه مادی او، همواره وی را به سوی خاک و ارزشهای فانی سوق می‌دهد و بعد لاهوتی و ملکوتی او همواره او را به ارزشهای والا و کمالات فرا می‌خواند. از این رو است که وجود انسانی در گردونه کشاکش بعد مادی از یک سو و بعد معنوی از سوی دیگر قرار دارد؛ به عبارت دیگر نیازهای دنیوی و اخروی باعث شده است ترکیبی از آرزوها، خواستها، اهداف و نیازهای به ظاهر متعارض و متضاد در وجود او ظهور و بروز پیدا کند.

در صورتی که میل و اراده انسانی به سمت هواهای نفسانی سوق پیدا کند و تمامی هم و غم خود را در تأمین این نیازها مصروف دارد، بعد ملکوی او غالب می‌شود و چنانچه در این بعد افراط کند، برابر آموزه های دینی ما از بهائم نیز پست تر می‌شود و در معرض حسیض ذلت قرار می‌گیرد و به اسفل السافلین سقوط می‌کند؛ اما اگر جنبه های روحانی او مورد توجه بیشتر قرار گیرد و راه تزکیه و هدایت را پیماید و از وابستگی های مادی و علایق شهوانی و نفسانی دوری کند، بعد ملکوتی او غالب می‌شود و به اعلیٰ علین صعود می‌کند و به مراتب والای کمال انسانی نائل می‌گردد. آنچه مهم است اینکه تلاش شود انسانها در تمامی عرصه‌ها بویژه در سازمانها بدرستی هدایت، و مبتنی بر آموزه های دینی تربیت شوند و توأمان به نیازهای مادی و معنوی آنها با توجه به اهمیت، نقش و وزن هر کدام در اداره زندگی و سازندگی انسانها توجه شود. از این مطلب معلوم می‌شود انسان دارای دو جنبه زمینی و خاکی و جنبه های آسمانی است و انسان بر اساس دو میل و گرایش عمل می‌کند: از یک سو مثل فرشتگان تحت تأثیر جاذبه‌ها و کشش های ماورای مادی که فطری است، قرار دارد که او را به سمت تسییح، تقدیس، پرستش، عبادت، علم و دانش، فضیلت خواهی، جمال و زیبایی می‌کشاند و از سوی دیگر انسان مانند جانداران تحت تأثیر جاذبه‌ها و کشش های مادی قرار دارد که او را به سمت غذا، استراحت، آسایش، امور جنسی، ماده و طبیعت می‌کشاند (نصری، ۱۳۷۶).

پرداختن به نیازهای انسانها، که معمولاً در قالب مدیریت رفتار سازمانی از آن یاد می‌شود،

تحت عنوان مبحث "انگیزش" توجه بسیاری از دانشمندان و صاحب‌نظران را به خود جلب کرده و پژوهشگران مدیریت منابع انسانی را بر آن داشته است تا در اداره این منبع ارزشمند و مهمترین مزیت رقابتی سازمانها به موضوع تأمین "نیازهای کارکنان" بیش از پیش اهتمام ورزند. انسانها با نیازها متولد می‌شوند و از این رو است که در بینش اسلامی، سراسر وجود انسان، قرین نیاز است و تنها خداوند قادر متعال، بی‌نیاز است (فاطر/ ۱۵).

هدف این پژوهش این است که با بررسی ابعاد موضوع و مفهوم شناسی نیاز، فصل جدیدی را در نگاه به سلسله مراتب نیازهای افراد سازمانی به روی پژوهشگران و مدیران سازمانها بگشاید و موضوع سلسله مراتب نیازها را از دیدگاه بهترین کتاب هدایتگر انسانها (قرآن کریم) مورد بررسی و تحقیق قرار دهد و ابعاد و عوامل اصلی نیازهای پنجگانه انسانها را با رویکرد قرآنی، مشخص و عرضه کند.

۱- تعریف مفاهیم پایه تحقیق

نیاز^۱، چیزی در درون فرد است که او را به فعالیت و کار وا می‌دارد (هرسی و بلانچارد، ۱۹۹۳)؛ به عبارت دیگر، نیاز حالتی درونی است که باعث می‌شود نتیجه معینی جذاب به نظر برسد (رابینز، ۱۹۹۳).

سائقه^۲: نیاز ارضا نشده باعث ایجاد تنش می‌شود و این تنش موجب می‌شود سائقه‌هایی در درون فرد برانگیخته شود. این سائقه‌ها اموری درونی است که باعث می‌گردد فرد در پی تأمین اهداف ویژه‌ای، رفتار جستجوگرانه‌ای از خود بروز دهد.

هدف^۳: «هدف»، چیزی در خارج از فرد است. روانشناسان غالباً آن را «محرک» می‌نامند و گاه به پادشاهی اشاره دارد که فرد به آن امید بسته است و انگیزه‌هایش به سوی آنها هدایت می‌شود (هرسی و بلانچارد، ۱۹۹۳).

انگیزش: واژه انگیزش در انگلیسی از کلمه لاتین *Movere* (حرکت کردن) گرفته شده است. این اصطلاح همان گونه که از معنای رایج آن بر می‌آید به علت یا چرایی رفتار اشاره دارد.

1 - Need
2 - Drives
3 - Goal

انگیزش به این معنا تمامی روانشناسی را در بر می‌گیرد، اما روانشناسان مفهوم انگیزش را به عواملی محدود می‌سازند که به رفتار نیرو می‌بخشد و به آن جهت می‌دهد.

معنویت: «معنویت را تلاشی در جهت پرورش حساسیت نسبت به خویشتن، دیگران، موجودات غیرانسانی و (نیروی برتر) خدا یا کند و کاوی در جهت آنچه برای انسان شدن مورد نیاز است و جستجویی برای رسیدن به انسانیت کامل دانسته‌اند» (هینلز^۱، ۱۹۹۵).

کلید واژه های «نیاز» در قرآن

۱- حاجه: «وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ» (غافر / ۸۰): و برای شما در آنها منافع قابل ملاحظه ای است تا به وسیله آنها به مقصدی که در دل دارید برسید.

۲- میل و رغبت: «إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا» (انبیاء / ۹۰): "چرا که آنها در نیکی‌ها سرعت می‌گرفتند و به دلیل عشق (به رحمت) و ترس (از عذاب) ما را می‌خواندند."

۳- تحریض: از ماده حرض تنها دو مورد در قرآن مجید آمده که درباره تحریض و برانگیختن پیامبر(صلی الله علیه وآله) مؤمنان را به جنگ است. یکی از آن دو مورد، آیه ۶۵ سوره انفال و دیگر این آیه است: «فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسُكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ...» (نساء / ۸۴): "پس (ای پیامبر) تو خود تنها در راه خدا به کارزار برخیز که جز شخص تو بر آن مکلف نیست و مؤمنان را ترغیب کن."

۴- إثارة: «إثارة» از ریشه «ثور» و به معنای تحریک و تهییج و برانگیختن است این آیه: «وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ» (فاطر / ۹): "خداوند کسی است که بادها را می‌فرستد تا ابرها را برانگیزد. پس ما آن ابرها را به سوی زمین مرده می‌رانیم و به وسیله آن، سرزمین مرده را زنده می‌کنیم. رستاخیز نیز همین گونه است."

۲ - مبانی نظری پژوهش

۲ - ۱ - اهمیت نیازها در زندگی انسان

نیاز چنان در زندگی انسان مهم و حیاتی است که نبودن آن باعث رکود و مرگ تدریجی او

1 - Hinnells

خواهد شد. خداوند انسان را نیازمند آفریده است تا همیشه به تلاش و تکاپو در پی جبران کاستی‌ها و ارضای نیازهای خود باشد و مسیر تکامل را بی‌ماید. «شدت رفتار» نیز با میزان قدرت نیاز مربوط به آن، تعیین می‌شود؛ اینکه انسان چه رفتاری را ابتدا باید انجام دهد و چه کاری را به بعد موکول کند، به ماهیت و نوع نیاز بستگی دارد.

نیازها یگانه عامل انگیزش رفتار به شمار می‌رود؛ اما برخی این تبیین را کافی نمی‌دانند و معتقدند که «خود نیاز به تنهایی نمی‌تواند عامل فعالیت انسان باشد؛ زیرا نیاز نوعی نداشتن و کمبود است. آنچه می‌تواند عامل فعالیت انسان، و نیروی انگیزشی داشته باشد، احساس نیاز است. وقتی انسان چیزی را در خود احساس نیاز کرد و دانست که داشتن آن در بقای او نقش دارد یا نوعی ارزش محسوب می‌شود در جهت رسیدن به آن تلاش می‌کند» (مصباح یزدی، ۱۳۷۶: ۱۳۱).

در مورد توجه به موضوع انگیزش و تأمین نیازهای گوناگون انسانی از دهه ۱۹۲۰ دیدگاه‌ها و نظریات مختلفی شکل گرفته که دیدگاه‌ها و نظریات «خردگرایی^۱، ماشین‌گرایی^۲، لذت‌گرایی^۳، غریزه‌ها^۴، رویکرد رفتاری^۵، نظریه روانکاوی^۶ و نظریه سائق‌ها^۷ از آن جمله است. از دهه ۱۹۳۰ نیز برای تشریح رفتار، نظریه‌های جدید انگیزش مطرح شد که از آن جمله می‌توان نظریه‌های «نیاز»، «تقویت»، «شناخت» و «ویژگیهای شغل» را نام برد (ترنس، ۱۳۷۳).

۲ - ۲ - ترجیح نیازهای معنوی

معنویت^۸ در محیط کار از مفاهیم جدیدی است که در سالیان اخیر در ادبیات مدیریت و کار در غرب ظهور کرده است و حتی از آن به عنوان پارادایمی جدید نیز یاد می‌شود. ورود مفاهیمی همچون اخلاق، حقیقت، باور به خدا یا نیروی برتر، درستکاری، وجدان، رادمردی و گذشت، اعتماد، بخشش، مهربانی، احساسات، ملاحظه، معناجویی در کار، همبستگی با همکاران، تشویق همکاران، احساس صلح، هماهنگی، نوع دوستی، و... حکایت از ظهور پارادایم جدیدی دارد که به پارادایم معنویت، موسوم است.

- 1 - Rationalism View
- 2 - Mechanistic
- 3 - Hedonism
- 4 - Instinct
- 5 - Behavioral
- 6 - Psychoanalysis
- 7 - Drives theory
- 8 - Spirituality

از آنجا که معنویت در زمینه‌های گوناگونی به کار می‌رود، تعریف آن مشکل است. موضوع معنویت، دلمشغولی دیرپای بشر است، اما بررسی نقادانه و تطبیقی معنویت در زمینه‌های جهانی، پدیده نوظهوری است. بسیاری از ادیان، واژه دقیقی برای رساندن مفهوم معنویت ندارند؛ با وجود این، امروزه مفهوم معنویت عمومیت یافته است. در اینجا به برخی از تعریفهای معنویت اشاره می‌شود:

در تعریفی: «معنویت، انرژی، معنا، هدف و آگاهی در زندگی است» (کاوانگ^۱، ۱۹۹۹). «معنویت، جستجوی مداوم برای یافتن معنا و هدف زندگی است؛ درک عمیق و ژرف ارزش زندگی، وسعت عالم، نیروهای طبیعی موجود و نظام باورهای شخصی» (می پر^۲، ۱۹۹۰).

غالب نظریه نیازهای مادی بر این اصل استوار است که نیازهای مادی نسبت به نیازهای معنوی از اولویت و تقدم برخوردار، و اساسا خاستگاه و سرچشمه نیازهای معنوی، نیازهای مادی است. به همین دلیل، نیازهای معنوی از نظر شکل، کیفیت و ماهیت نیز تابع نیازهای مادی است. نقطه مقابل این نظریه، نظریه اصالت نیازهای معنوی است. طبق این نظریه هرچند در انسان نیازهای مادی از نظر زمانی زودتر جوانه می‌زند و خود را نشان می‌دهد بتدریج نیازهای معنوی که در سرشت نهفته است می‌شکفتد به طوری که در سنین رشد و کمال، انسان نیازهای مادی خویش را فدای نیازهای معنوی می‌کند. لذتهای معنوی در انسان، هم اصیل است و هم نیرومندتر از لذتها و جاذبه های مادی (مطهری، ۱۳۸۴).

۲ - ۳ - دسته بندی نیازهای انسان

در زمینه اینکه انسان چه نیازهایی دارد و در نفس او چه امیالی هست، دسته بندیهای مختلفی با توجه به کشش‌های درونی انسان می‌توان عرضه کرد. در اینجا تعداد قابل توجهی از این دسته بندیها عرضه می‌شود:

۲ - ۳ - ۱ - انواع نیاز از حیث اولیه و ثانویه بودن

نیازهای اولیه: این نیازها از عمق ساختمان جسمی و روحی بشر و از طبیعت زندگی اجتماعی سرچشمه می‌گیرد. نیازهای اولیه، محرک بشر به سوی توسعه و کمال زندگی است.

1 - Cavanagh

2 - Myers

نیازهای ثانویه: از نیازهای اولیه ناشی می‌شود. نیاز به انواع ابزار و وسایل زندگی که در هر عصر و زمانی با عصر و زمان دیگر فرق می‌کند و در عین حال، محرکی به سوی توسعه بیشتر و کمال است.

۲-۳-۲- انواع نیاز از حیث فردی و اجتماعی

نیازهای فردی: امیال غریزی انسانها معمولاً در این دسته قرار می‌گیرد.

نیازهای اجتماعی: سایر امیال از جمله عواطف و انفعالات از این دسته است.

۲-۳-۳- انواع نیاز از جهت مقدس و نامقدس بودن

نیازهای مقدس: برخی نیازهایی خاص در انسان هست که می‌توان آنها را نیازهایی دانست که بر اساس خدا محوری و نیاز به خالق یکتا و منبع آفرینش استوار است؛ این قبیل نیازها به «نیازهای مقدس» موسوم است.

نیازهای نامقدس: «نیازهای نامقدس» همان جاذبه‌های مادی و طبیعی است که بر خودمحوری استوار است؛ یعنی نیازهایی که در نهایت در آنها خود فردی مطرح است به علاوه، انسان در وجدان خود قداستی برای آنها قائل نیست.

۲-۳-۴- انواع نیاز از حیث جسمانی و روانی

نیازهای جسمانی: برخی از مهمترین نیازهای جسمانی عبارت است از: نیاز به غذا، آب، مسکن، معیشت، بهداشت و سلامت، بیمه، ازدواج، تولید نسل و...

نیازهای روانی: برخی از مهمترین نیازهای روحی و روانی عبارت است از: نیازهای محبت طلبی، طهارت و پاکی، رحمت طلبی، منفعت طلبی، آرامش طلبی، یار طلبی، عزت طلبی، علم طلبی، برتری طلبی، حقیقت جویی، فضیلت خواهی، زیبایی طلبی، گرایش به خیر و فضیلت، و حس مذهبی یا عشق و پرستش

۲-۳-۵- انواع نیاز از حیث ترکیبی

نیازهای جسمانی صرف: خوراک، پوشاک، دفاع، امور جنسی و...

نیازهای جسمانی - روحانی: عشق و عاطفه به فرزند و همسر، نیاز به محبت، نیاز به احترام و

شخصیت، نیاز به موقعیت‌های اجتماعی سیاسی، نیاز به ارتقا، ترفیع و...

نیازهای روحانی: نیاز به عبادت، معرفت و محبت به خداوند، نیاز به ایثار و انفاق، نیاز به

آرمانهای بلند و الهی، حقیقت‌جویی و..

۲ - ۴ - پیشینه نظری پژوهش

با توجه به مبانی نظری تحقیق و نیز نظریه‌ها و الگوهایی که در مورد نیازها وجود دارد، الگوها و دسته‌بندیهای مختلفی توسط نظریه پردازان عرضه شده است که تلاش می‌شود این رویکردها و دسته‌بندیها در قالب جدول شماره (۱) تبیین شود.

جدول شماره ۱ - نوع شناسی نظریه‌های نیازهای انسانی (نگارنده، ۱۳۹۱)

ردیف	الگو / صاحب‌نظر	انواع نیاز	مؤلفه‌ها
۱	فروید (۱۹۷۰)	نیازهای خودآگاه	غذا، آب، هوا و مسائل جنسی
		نیازهای ناخود آگاه	پرخاشگری،
۲	موری (۱۹۳۸)	نیازهای اولیه	خواری‌طلبی، پیشرفت، پیوندجویی، پرخاشگری، خودمختاری، مقابله، خویش‌نمایی، دنباله‌روی، سلطه‌گری
		نیازهای ثانویه	نمایش، آسیب‌گریزی، تحقیرگریزی، مهرورزی، نظم، بازی، طرد، شناخت‌حسی، میل جنسی، مهرطلبی، فهم
۳	مزلو (۱۹۸۷)	فیزیولوژیک	غذا، آب، هوا، مسائل جنسی، مسکن و...
		ایمنی	ایمنی در برابر طوفان، سیل، آتش‌فشان، زلزله، انواع و اقسام بیماریهای غیرقابل درمان و...
		عشق و محبت	نیازهای اجتماعی، قدر و منزلت، استقلال، نیاز به محبت
		احترام و منزلت	نیاز به احترام و شخصیت، نیاز به ارتقا و ترفیع، نیاز به موقعیت‌های اجتماعی
۴	فردریک هرزبرگ (۱۹۸۷)	خودشکوفایی	علم ودانایی، خیراخلاقی، جمال و زیبایی، خودیابی
		نیازهای سطح پایین (نگهدارنده)	غذا، لباس، منزل و نیز نیاز به پول
		نیازهای سطح بالا (انگیزاننده)	توانایی کسب موفقیت و توانایی نیاز به رشد روانی، نیاز به اجرای وظیفه‌ای دشوار، کسب حیثیت و مورد شناسایی قرار گرفتن
۵	جان اتکینسن و دیوید مک کلند (۱۹۷۵)	نیاز به کسب موفقیت	خطر پذیری، نتیجه‌گرایی، کارهای مبارزه‌جویانه
		نیاز به قدرت	کنترل دیگران، عرضه پیشنهاد، ابراز عقیده، متقاعد سازی
		نیاز به وابستگی	روابط دوستی نزدیک و روابط عاطفی با دیگران
۶	آلدرفر (۱۹۷۲)	نیاز زیستی	مرتبط با سلامت فیزیکی
		نیاز وابستگی (تعلق)	نیاز روابط رضایت بخش با دیگران
		نیاز رشد	شناخت توانایی بالقوه و رسیدن به شایستگی افراد
۷	گری‌دسلر (۱۹۸۷)	سطح پایین‌تر	نیازهای فیزیولوژیکی و ایمنی
		سطح بالاتر	نیازهای اجتماعی، قدر و منزلت، استقلال و خود شکفتگی

ادامه جدول شماره ۱ - نوع شناسی نظریه های نیازهای انسانی (نگارنده، ۱۳۹۱)

ردیف	الگو / صاحب نظر	انواع نیاز	مؤلفه ها
۸	فیتچت ^۱ ، بورتون ^۲ و سیوان ^۳ (۱۹۷۹)	نیازهای باورمذهبی ^۴	نیاز به درک حضور خداوند، برخورداری از هدف و معنا در زندگی، ترس از مرگ نداشتن
		نیازهای رفتارمذهبی ^۵	نیاز به دعا و نیایش، اجرای مناسک و عبادات
		نیازهای حمایت اجتماعی مذهبی ^۶	نیاز به شرکت در مراسم مذهبی
۹	کوبینگ و ویبر (۱۹۹۷)	نیازهای مربوط به خود	نیاز به داشتن معنا و هدف، احساس سودمندی، بینش و معرفت، امید، حمایت در کنار آمدن با نداشتن و تغییر تعدیل وابستگی به دیگران، تحمل اوضاع سخت شرف و حیثیت، ابراز احساسات، خوشبختی، ارتباط با گذشته پذیرش و تحمل مرگ نزدیکان
		نیازهای مربوط به دیگران	نیاز به معاشرت با دیگران، محبت و خدمت به دیگران، گذشت و چشم پوشی از خطای دیگران، تحمل مرگ و جدایی دوستان
		نیازهای مربوط به خدا	نیاز به یقین داشتن به وجود خدا، نیاز به اعتقاد به اینکه خدا در کنار ماست، درک حضور خداوند، درک محبت غیرمشروط خدا، دعا در پیشگاه خدا در حق خود و دیگران، خواندن کتاب مقدس و عمل به آن، عبادت
۱۰	(کوبینگ، ۱۹۹۴)	نیازهای معنوی	نیاز به هدف، معنا و امید در زندگی، فراتر رفتن از اوضاع، تحمل نداشتن، مشغول شدن به رفتارهای مذهبی، احساس خودارزشمندی، دوستی غیرمشروط، احساس اینکه خدا در کنار ماست، عشق ورزیدن و خدمت به دیگران، سپاسگزار بودن، بخشیدن، آماده شدن برای مرگ و مردن
۱۱	ریتال اتکینسون،	انواع گرایز	خودخواهی (حب ذات)، زیباپسندی، کنجکاوی، مهرطلبی، سپاسگزاری، کمال جویی، بیم، امید، غریزه جنسی، گرسنگی، تشنگی، انس، برتری جویی، صیانت نفس،
۱۲	(مکارم شیرازی، ۱۳۷۲)	انگیزه های پنداری	پندارها و خیالات و شعارهای بی محتوا
		انگیزه های مادی	از یک واقعیت عینی مایه می گیرد.
		انگیزه های معنوی	عشق به الله و سعادت جاویدان و آرامش عمیق روح و وجدان

- 1 - Fitchett
- 2 - Burton
- 3 - Sivan
- 4 - Religious belief needs
- 5 - Religious practice needs
- 6 - Religious social support needs

ادامه جدول شماره ۱ - نوع شناسی نظریه های نیازهای انسانی (نگارنده، ۱۳۹۱)

ردیف	الگو / صاحب نظر	انواع نیاز	مؤلفه ها
۱۳	(مصباح یزدی، ۱۳۷۶)	غرائز	کششهای درونی مربوط به نیازهای حیاتی
		عواطف	میلهایی است که در رابطه با انسان دیگر پدید می آید.
		انفعالات یا کشش های منفی	نفرت و خشم و کینه و امثال آن
		احساسات	احساس تعجب، استحسان، تجلیل، عشق احساس پرستش و...
۱۴	(مطهری، ۱۳۷۸)	جاذبه های مادی	غذا، مسکن، پوشاک و نیازهای جنسی.
		جاذبه های معنوی	علم ودانایی، خیر اخلاقی، جمال وزیبایی، تقدیس وپرستش
		نیازهای فطری	علاقه انسان به تحقیق و کاوش علمی، علاقه به جمال و زیبایی، علاقه به تشکیل خانواده و تولید مثل
		نیازهای غیر فطری	مخالفت با کمال، زیبایی، رهبانیت، ترک حلال، ازدواج و..
		نیازهای اولیه	به سه دسته نیازهای جسمی، روحی و اجتماعی تقسیم می شوند.
		نیازهای ثانویه	نیاز به انواع آلات و وسایل زندگی که در هر عصر و زمانی فرق می کنند؛ مثل نیاز به قانون.
		نیازهای واقعی	شکل گرفته از مجموعه ای از پندارها و خیالات شعارگونه و بی محتوا
۱۵	جمعی از علما و دانشمندان (۱۳۷۵)	نیازهای واقعی	نیازهایی که از واقعیت عینی مایه می گیرد. و خود به دو دسته «مادی» و «معنوی» تقسیم می شود.
		نیازهای کاذب	

اولین تلاش برای رسمی ساختن نظریه ای نسبتاً جامع، تلاشی بود که از سوی موری (۱۹۳۸) به عمل آمد. موری و همکارانش فهرست جامعی از نیازهای انسان تهیه کردند. او این کار را با تمایز بین دو مجموعه از نیازها آغاز کرد. نیازهای اولیه که جنبه فیزیولوژیک دارد و نیازهای ثانویه که جنبه روانشناختی دارد. پس از موری، نظریه مزلو (۱۹۸۷) در تاریخ روانشناسی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. مزلو نیازهای انسان را به صورت سلسله مراتبی^۱ در پنج طبقه شامل بر نیازهای زیستی^۲، ایمنی^۳، عشق و محبت^۴، عزت نفس^۵ و خودشکوفایی^۶ بر می شمارد. نظریه مزلو از نظریه های محتوایی در مورد انگیزش به شمار می آید. نظریه های محتوایی چستی رفتارهای

- 1 - Hierarchy
- 2 - Physiologic
- 3 - Safety Needs
- 4 - Love Needs
- 5 - Esteem Needs
- 6 - Need for Self Actualization

برانگیخته را شرح می‌دهد و به طور عمده با آنچه در درون فرد یا محیطش می‌گذرد و به رفتار فرد نیرو می‌بخشد سرو کار دارد؛ به عبارت دیگر این نظریه‌ها به مدیر نسبت به نیازهای کارکنانش بیش می‌دهد و به او کمک می‌کند تا بداند کارکنان به چه چیزهایی به عنوان پاداش کار یا ارضا کننده ارزش می‌دهند در حالی که نظریه‌های فراگردی چگونگی و چرایی برانگیختگی افراد را توصیف می‌کند (رضائیان، ۱۳۷۹: ۱۰۴).

شکل ۱ - الگوی سلسله مراتب نیازها (مزلو، ۱۹۸۷)

۳ - روش شناسی پژوهش

این پژوهش از حیث هدف، بنیادی، و از جهت نوع تحقیق در شمار پژوهشهای کاربردی است و از جهت شیوه گردآوری داده‌ها در زمره تحقیقات کیفی - توصیفی به شمار می‌رود. با توجه به نوع شناسی نیازهای انسانی، الگوی مزلو به عنوان یکی از الگوهای جامع در این تحقیق مد نظر قرار گرفته که به بخش اعظم نیازهای انسانی با نگاه مادی توجه کرده است؛ با این تفاوت که مراتب پنجگانه نیازهای انسانی با رویکرد معنوی، موضوع این پژوهش قرار گرفته است. با توجه به این طبقه بندی، آیات قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته و تمام عوامل مؤثر بر هر دسته از نیازها در دو بخش عوامل ایجابی (بایدها) و عوامل سلبی (نبایدها)، با نگاه جامع و فراگیر، شناسایی، و نشانی آیات قرآنی مؤید عوامل و متغیرهای تحقیق مشخص شده است. در این رابطه تا آنجا نسبت به جستجوی آیات اقدام شده است که از اشباع هر عامل، اطمینان به دست آید. در فرایند مشخص کردن عوامل تحقیق (عوامل ایجابی و سلبی هر طبقه از نیازها از دیدگاه قرآن) از نظر صائب ده تن از صاحب نظران این حوزه (به صورت مصاحبه مستقیم و توزیع پرسشنامه) استفاده شده است.

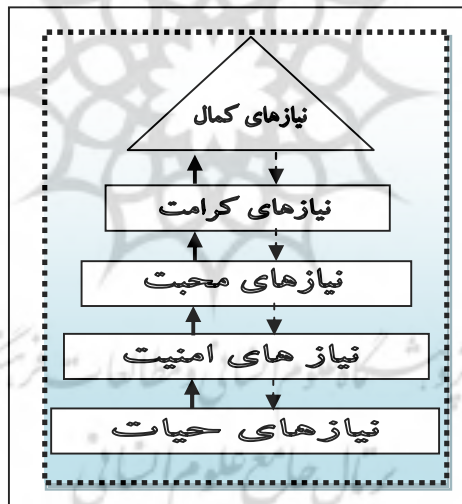
۴ - محدودیتهای پژوهش

از آنجا که گستره موضوع نیازهای انسانی، بس وسیع، و نیز دامنه این مبحث در قرآن کریم بسیار گسترده است و از دیدگاههای مختلف می توان دسته بندیهای گوناگونی عرضه کرد، نیکو پیداست پژوهشگرانی که در این عرصه تتبع می کنند، هیچ گاه نمی توانند مدعی این باشند که تحقیق آنها جامعترین تحقیق در زمینه موضوع است. بر این اساس در این مقاله نیز نیازهای انسان با ملاحظه عوامل پیش برنده و بازدارنده (ایجابی و سلبی) این نیازها از دیدگاه قرآن کریم در پنج طبقه دسته بندی شده که این عوامل با نظر خبرگان شناسایی و تعیین شد؛ سپس با مرور قرآن کریم، آیات مربوط به عوامل هر طبقه از نیازها، استخراج و در جدولهای مربوط عرضه شده است. با توجه به امکان برداشتهای مختلف پژوهشگران و مفسران از آیات قرآن کریم، احتمال اینکه در یک موضوع مشابه، همزمان نتایج متفاوتی عرضه گردد، دور از ذهن نیست. از این رو دسته بندی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن کریم، حتی در قالب دسته بندیهای پنجگانه الگوی تحقیق، می تواند مبتنی بر مشخص کردن عوامل و شاخصهای یکسان و یا متفاوت باشد؛ با این توصیف، امکان مطالعات و پژوهشهای گوناگونی در زمینه شناسایی و دسته بندی نیازها از دیدگاه قرآن هست که پژوهشگران می توانند در جهت گسترش و توسعه این موضوع گامهای مؤثری بردارند.

۵ - معرفی الگوی پژوهش

وجه مشترک نظریه های انگیزشی، که بر نیازهای انسانی متمرکز شده، توجه زیاد به نیازهای زیستی - روانی است. مقصود از نیازهای زیستی - روانی، نیازهایی است که از حدود خواسته های فیزیولوژیک نظیر خوردن و آشامیدن و ارضای غریزه جنسی و کمی در مرتبه بالاتر، نیاز به ایمنی و عشق و محبت فراتر نمی رود. حتی نیاز به خودشکوفایی که در عداد نیازهای سطح ممتاز مازلو به شمار می رود نیز خارج از حیطه زندگی مادی و امور مربوط به آن نیست در حالی که وجه غالب نگاه قرآنی به مقوله نیازها، الهی و معنوی است و اگر به جنبه های زیستی و مادی هم توجه می شود در راستای اعتلای بعد الهی و کمال انسانی است. اصلی ترین هدف زندگی انسان، رسیدن به سعادت و خوشبختی است. چه انسان معتقد به

اصول مذهبی باشد چه نباشد. انسانها نوعا در جستجوی رسیدن به بهترینها در عرصه زندگی شخصی خود هستند. پژوهشهای زیادی در این زمینه انجام شده است و نتایج اغلب آنها نشان می‌دهد افراد علاوه بر نیازهای زیستی و روانی صرف که به جنبه‌های فیزیولوژیک و امور پیش پا افتاده زندگی مربوط است از برخی نیازهای برتر مانند نیاز به مذهب، عبادت و پرستش و ارتباط معنوی با خدا نیز برخوردار است. مهمترین ویژگی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن مبتنی بودن آنها بر فطرت انسانی است؛ فطرتی که به طور مشروع و منطقی توأمان بر تأمین نیازهای مادی و نیز نیازهای معنوی تأکید دارد. این نیازها به نوبه خود تشکیل سلسله مراتبی را می‌دهد که به طراحی الگوی بومی پژوهش منجر می‌شود و بسی کاملتر و جامعتر از الگوهای مشابه نیازهای انسان و رابطه بین آنها را ترسیم می‌کند. شکل (۲) این وضعیت را به نمایش گذاشته است.

شکل ۲ - الگوی پژوهش (سلسله مراتب نیازها از دیدگاه قرآن)، سلطانی، ۱۳۹۱

همچنانکه یادآوری شد در تناظر نیازهای الگوی پژوهش با نیازهای الگوی مازلو، لازم است بر این نکته تأکید شود، نیازهای استخراج شده در الگوی تحقیق، که بیشتر بر ابعاد معنوی نیازها متمرکز است، همه جنبه‌های زندگی انسانها را شامل می‌شود. در تبیین دقیق این مطلب، ذکر این نکته حائز اهمیت است که الگوی تحقیق، تفاوت‌های اصولی با الگوی مازلو دارد که به برخی از این

تمایزات اشاره می‌شود.

- ۱ - در سلسله مراتب نیازهای انسانی، باور به اینکه تمامی نیازها از ناحیه قدرت لایزالی تأمین می‌شود، به عنوان یک اصل بر تمامی فرایند پژوهش سایه افکنده است.
- ۲ - تأمین نیازها از صبغه الهی برخوردار است و این موضوع در تمامی مراتب نیازها حتی نیازهای سطوح پایین تر، مستحسن بر شمرده شده است و می‌توان به آن از دیدگاه ارزشی و تکلیف‌گرایانه نگریست.
- ۳ - به طور منطقی نیازهای سطوح پایین، زودتر و بیشتر از نیازهای سطوح بالاتر برانگیخته می‌شود. این وضعیت در الگوی پژوهش از طریق کتابت حجیم عناوین هر طبقه از نیازها، بزرگتر دیدن مساحت مستطیل‌ها و نیز ایجاد زمینه سایه دار در طبقه‌های پایین نیازها، متمایز شده است.
- ۴ - مبتنی بر منطق الگوی پژوهش، ممکن است همزمان بیش از یک نیاز برانگیخته شود و لزوماً نیازها تقدم و مراتب رتبی محض نسبت به همدیگر ندارد؛ این وضعیت از طریق قرار دادن کادر نقطه چین در نمودار، ترسیم شده است.
- ۵ - اینکه با تأمین نیازهای مراتب پایین سلسله مراتب نیازها از انگیزه‌ها کاسته می‌شود و مراجعه به این نیازها اتفاق نمی‌افتد، مردود است؛ چرا که ممکن است ضمن تأمین نیازهای سطوح بالا همزمان فرد به یک یا چند نیاز از نیازهای سطوح پایین تر نیز نیازمند باشد؛ این وضعیت با قرار دادن فلش‌ها به صورت نقطه چین وارونه (رو به پایین) در الگو مشخص شده است. البته این حالت بر واقعیتی غیر قابل انکار تأکید دارد که در چنین وضعیتی معمولاً نیازهای سطح پایین، اولویت و قوت نیازهای سطوح بالاتر را ندارد.
- ۶ - وجه تمایز این الگو با دیگر الگوهای این حوزه، عوامل تأثیرگذار در تأمین نیازها (اعم از عوامل مثبت و منفی) با استفاده از آیات قرآن شناسایی، و به پژوهشگران معرفی می‌شود. با توجه به این ملاحظات به نظر می‌رسد این الگو نسبت به الگوی مشابه عرضه شده از سوی مازلو از برجستگی و جامعیت بسیاری برخوردار باشد.

۶ - بحث و بررسی

هم‌چنانکه ذکر شد طبقه بندیهای مختلفی از نوع و سطوح نیازهای انسانی توسط صاحب‌نظران

این عرصه عرضه شده است. در این بخش، نیازهای پنجگانه الگوی مفهومی پژوهش با توجه به آیات قرآن کریم و با نگاه ارزشی و با ترجیح نیازهای معنوی بر نیازهای مادی در سلسله مراتب نیازهای انسانی مورد بررسی قرار گرفته است. بدیهی است از دیدگاه قرآن مجید برای هر یک از نیازها عواملی مترتب است که می تواند تقویت کننده و ایجابی باشد یا تضعیف کننده و سلبی آن نیاز به شمار می رود. تفصیل این مقوله در سطور زیر به نگارش در آمده است:

۶ - ۱ - نیازهای حیات (وجود)

"نیازهای وجود نیازهایی است که ربط و تعلق وجودی انسان را با خدا نشان می دهد. معنای دقیق نیازهای وجود این است که انسان استقلال ذاتی ندارد. وجوددهنده و هستی بخش انسان، خداست. انسان همان گونه که در اصل وجود به خدا نیازمند است در ادامه و بقای آن نیز به فیض الهی نیازمند است. هر لحظه انسان هستی خود را از خدا می گیرد و برای حفظ شادی و طراوت خود به نعمتهای الهی نیازمند است. اگر لحظه ای رابطه وجودی انسان با خدا قطع شود یا از نعمتهای الهی محروم گردد، انسان می میرد" (شجاعی، ۱۳۸۶: ۹۸).

در آیات متعددی تصریح شده است که انسان برای حیات در دنیا نیازمند حفظ ذات "فَنَبِّسَمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَذِلِّجَنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ" (نمل / ۱۹) و حفظ نوع "وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ" (ذاریات/۴۹) خود، و نعمتهای فراوان برای او مباح و ضروری شمرده شده است "وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ سَأَلْتُمُوهُ لَأُنزِلَنَّ مِنْ سَّمَاءٍ مَاءً طَهُورًا" (ابراهیم / ۳۴). از خوردنیها "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَانِي تُؤَفِّكُونَ" (فاطر / ۳) و پوشیدنیها "يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ ذَٰلِكُمْ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَكَّرُونَ" (اعراف / ۲۶)، وسیله آرامش و حفظ حیات "وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَانًا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ" (نحل / ۸۰) و همسران برای آرامش روحی شما قرار داد تا در کنار آنها آرام گیرید "وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ" (روم / ۲۱). از کسب و کار حلال "سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا

إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا" (فتح/۱۱) برخوردار شوید و از اوقات فراغت به طور سالم و بهینه استفاده کنید: "وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ" (قصص / ۷۷). مصداقهای بیشتری از آیات قرآنی این بخش در جدول شماره (۲) عرضه شده است.

جدول شماره ۲ - عوامل تامین نیازهای حیات (وجود)

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز	عوامل ایجابی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۱	عوامل نیازهای وجود و زیستی	نیازهای حفظ ذات	(طه-۱۱۸ و ۱۲۱)، (نمل-۱۹)، (فاطر-۳۵)، (انسان-۸)، (یونس-۶۷)
		نیازهای حفظ نوع	(الذاریات-۴۹)، (الشوری-۱۱)، (یس-۳۶)، (اعراف-۱۸۹)، (لقمان-۱۴)، (نور-۳۲)، (روم-۱۲)، (نساء-۱، ۳)، (شعراء-۱۶۶)، (آل عمران-۱۴، ۱۵)، (بقره-۲۵)، (یس-۵۶)، (زخرف-۷۰)
		نیاز به خوردن و آشامیدن و تغذیه مناسب	(بقره- ۶۰، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۸۸)، (مائده-۷۵)، (اعراف-۳۱)، (کهف-۱۹)، (نحل-۱۱۵)، (مائده-۹۰ و ۱۰۰)، (انعام-۱۴۱-۲)، (انبیاء-۳۰)
		نیاز به تملک مسکن و دارایی	(فجر-۲۰)، (حدید-۲۰)، (آل عمران-۱۴)، (هود-۱۵)، (احزاب-۲۸)، (جمعه-۱۰)، (نحل-۶)، (قصص-۷۷)
		حفظ سلامت و رعایت بهداشت	(مائده - ۶، ۴، ۵۷، ۸۷، ۹۰، ۱۰۰)، (بقره، ۱۶۸، ۲۰۱، ۲۲۲ و ۲۶۷)، (اعراف-۳۲، ۱۵۷)، (اسرا-۲۰)، (مومنون-۵۱)، (انعام- ۱۴۵)، (طه-۸۱)، (نحل-۶۷، ۶۹)، (نساء-۴۳)، (مدثر-۴)، (انفال-۱۱)
		انتخاب شغل و کسب حلال	(بقره-۲۰۱)، (فتح-۱۱)، (یس-۵۵)، (اعراف-۱۰)، (هود-۶۱)، (نبأ-۱۱)، (جمعه-۱۰)، (سیا-۱۱)، (کهف-۸۷-۸۸)
		اوقات فراغت	(قصص- ۷۷)، (آل عمران-۱۳۷)، (انعام-۱۱)، (یوسف-۱۰۹)، (حج-۴۶)، (یوسف-۱۲)

در فرایند تأمین نیازهای اولیه انسان، عواملی هست که بهره مندی صحیح و مجاز از این نعمتها را با خلل روبه رو می سازد. برخی از این دسته از عوامل سلبی که در این پژوهش تحت عنوان موانع از آنها یاد می شود عبارت است از: تعلق خاطر به دنیای مدموم "رَبِّينَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ

الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ " (بقره/۲۱۲)، فقر " وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا " (اسراء/۳۱)، عدم کنترل غریزه جنسی " قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أُنْبُسَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ " (نور/۳۰)، حرام خواری " وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِنَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ " (بقره/۱۸۸)، ثروت اندوزی " أَلِهَاتِكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ " (تکواثر/۱)، به بطالت گذراندن عمر " أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ " (مؤمنون/۱۱۵)، عدم مراعات بهداشت جسمی و روحی " قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ " (مائده/۱۰۰). مصداقهای کاملتر این بخش با توجه به مستندات قرآنی در قالب جدول شماره (۳) ترسیم شده است.

جدول شماره ۳ - موانع نیازهای وجود و زیستی

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز	عوامل سلبی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۱	موانع نیازهای وجود و زیستی	تعلق خاطر به دنیای مدموم	(بقره-۲۱۲)، (انعام-۳۲)، (آل عمران-۱۸۵)، (لقمان-۳۳)، (حدید-۲۰)، (روم-۷)، (توبه-۳۸)، (نساء-۹۴)
		فقر	(اسراء-۳۱)، (انعام - ۱۵۱)، (طلاق-۳)، (بقره-۲۷۳)، (عنکبوت-۶۲)
		عدم کنترل غریزه جنسی	(یوسف-۲۳ و ۵۳)، (نور-۳۰ و ۳۳)، (انعام-۱۵۱)، (آل عمران-۱۳۵)، (نحل-۹۰)، (احزاب-۳۰)، (شورا-۳۷)، (بقره- ۱۶۹ و ۲۶۸)، (اعراف- ۲۸ و ۸۰)، (مومنون-۵)
		حرام خواری	(هود-۱۱۳)، (بقره-۱۸۸)، (زمر-۵۱)، (نساء-۲ و ۱۰ و ۲۹)
		ثروت اندوزی	(تکواثر-۱)، (علق-۶-۷)، (قصص-۷۶-۸۴)، (بقره-۹۶ - ۲۰۵)، (مائده-۱۰۶)، (کهف-۳۳-۳۶)، (ممتحنه-۱۳)، (محمد-۲۲)
		به بطالت گذراندن عمر	(مومنون- ۱۱۴-۱۱۵)، (اسراء-۷۰)، (بقره-۲۸-۳۰)، (ذاریات-۵۶)، (هود-۶۱)، (طور-۱۱-۱۲)، (انسان-۱)، (یونس-۵)
		عدم مراعات بهداشت جسمی و روحی	(بقره- ۱۷۳-۱۹۵-۲۲۲-۲۲۷)، (مائده-۶-۱۰۰)، (اعراف- ۳۱-۱۵۷)، (طه-۸۱)، (مدثر-۴)

۶ - ۲ - نیازهای امنیت

انسان دارای دو بُعد جسمانی و روحانی است و برای محافظت از این دو بعد وجودی خود به دو سیستم دفاعی نیاز دارد: یکی برای بعد جسمانی و دیگری برای بعد روحانی و معنوی. انسان همواره به حمایت از سوی دیگران نیازمند است؛ لذا به پدر، مادر، خویشان و گروه‌های اجتماعی علاقه‌مند می‌شود. در بسیاری موارد مشکلات افراد با حمایت و همکاری دیگران حل می‌شود، ولی مواردی هم وجود دارد که انسان خود را نیازمند به تکیه گاه و حامی فرابشری احساس می‌کند. همه ما کم و بیش این تجربه را در زندگی خود داشته‌ایم.

راسل می‌گوید: "نیرومندترین دلیل درباره وجود خدا، نیاز انسان به ایمنی است. به اعتقاد او نوعی احساس مشترک از اینکه کسی هست که از انسان نگهداری می‌کند در همه افراد وجود دارد" (راسل، ۱۳۵۱: ۲۷). در میان نظریه‌های مختلف فروید درباره منشأ دین، شاید این نظریه پسندیده‌ترین آنها باشد. وی می‌گوید: "یکی از نیروهایی که همواره انسان را تحت فشار قرار می‌دهد و باعث دل‌نگرانی وی می‌شود، طبیعت سرکش و کنترل‌ناپذیر، حاصل این فشارهای گوناگون و هراس‌آور و نگرانی و اضطراب دائم است" (توکلی، ۱۳۷۸: ۲۸).

برای اینکه خداوند نیاز به ایمنی جویی معنوی را در انسانها بیدار کند و توجه دهد که به خدا نیازمندند، انسانها را در وضعیت سخت و طاقت‌فرسا قرار می‌دهد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «ما هیچ پیامبری را به سوی مردمی نفرستادیم مگر اینکه ابتدا آن مردم را به سختی و گرفتاری مبتلا کردیم تا زمینه توجه به خدا و حالت خشوع، خضوع و تضرع برایشان پیش بیاید» (انعام/ ۴۲؛ اعراف/ ۹۴). در پی این وضعیت، توکل بر خدای قادر متعال، بذر امید را در دل می‌پاشد و زمینه رشد و شکوفایی و رهایی از رنج و افسردگی را فراهم می‌سازد (شجاعی، ۱۳۸۶: ۱۰۳).

قرآن کریم در آیات گوناگون بر مهمترین عوامل تأمین کننده "نیازهای ایمنی" تأکید دارد؛ ایمان به خدا را شرط اول امنیت روحی و روانی بر می‌شمارد: "أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ" (عنکبوت/ ۶۷)، بر پناه بردن به خدا از شر شیطان، امر می‌کند: "وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ وَأَعُوذُ بِكَ رَبَّ أَنْ يَحْضُرُونِ" (مؤمنون/ ۹۷). نماز را قویترین ذکر آرامش بخش معرفی می‌کند: "وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ أُولَئِكَ لَهُمْ

عُقْبَى الدَّارِ " (رعد/۲۲)؛ بر ادای امانت، پای می فشارد: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ " (انفال/ ۲۷). زکات و صدقات را از عوامل اصلی ایجاد امنیت روانی و اقتصادی، در جامعه معرفی می کند: " خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ " (توبه/ ۱۰۳). افزون بر عوامل ذکر شده، برادری مسلمانان با هم " وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ " (آل عمران/ ۱۰۳)، توکل " وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهُ فَاَعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِعَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ " (هود/ ۱۲۳)، حمایت از مظلومان " وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَا جَزَاءَ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ " (نحل/ ۴۱)، جهاد در راه خدا " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ " (انفال/ ۶۵) و ایمنی جویبی از عذاب الهی " إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا " (انسان/ ۱۰) را از عوامل مهم تأمین کننده نیازهای ایمنی به معنای جامع کلمه، معرفی می کند. تفصیل مصداقهای قرآنی این بخش در جدول شماره (۴) عرضه شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۴ - عوامل ایجابی نیازهای ایمنی

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل ایجابی نیاز اصلی	مستندات قرآنی	
۲	عوامل نیازهای ایمنی	ایمان به خدا	(فجر- ۱۴)، (زلزال- ۸)، (فتح- ۴)، (عنکبوت- ۶۷)، (بقره- ۱۲۶)، (توبه- ۱۱۲)، (انعام- ۸۲)، (مؤمنون- ۹۸ و ۹۷)، (یوسف- ۵۳)، (نساء- ۸۳)، (نحل- ۹۹ و ۹۸).	
		پناه بردن به خدا از شر شیطان	(بقره- ۱۵۳)، (یونس- ۸۷)، (رعد- ۲۲)، (هود- ۱۱۴)، (عنکبوت- ۴۵)، (نمل- ۳)، (حج- ۴۱)، (بینه- ۵)	
		نماز	(طه- ۲۱ و ۶۸)، (القصص- ۲۵ و ۳۱)، (الذاریات- ۲۸)، (الحاقه- ۱۸)، (الحجر- ۸۸)، (النحل- ۱۲۷)، (مریم- ۲۴)، (النمل- ۷۰)، (التوبه- ۴۰)، (یونس- ۶۲)، (حدید- ۲۳)، (انعام- ۸۲)، (رعد- ۲۸)، (انبیاء- ۴۹)	
		انگیزه امنیتی و دفاعی	کهف- ۹۴، (سبا- ۱۸)، (بقره- ۸۴-۱۹۳-۲۱۷-۲۴۴)، آل عمران- ۱۰۴-۱۲۲-۱۴۶-۱۱۸)، (توبه- ۱۱-۲۹)، (نساء- ۸۳-۹۵)، (مائده- ۳۳)، (انفال- ۱۰-۳۰-۱۷-۴۵-۶۵).	
		ادای امانت	(قصص- ۲۶)، (انفال- ۲۷)، (نساء- ۵۸)، (مومنون- ۸)، (مومنون- ۴)، (نمل- ۳)، (حج- ۴۱)، (بینه- ۵)، (حج- ۴۱)، (توبه- ۶۰ و ۱۰۳)، (فصلت- ۷)، (مریم- ۳۱)، (بقره- ۴۳)، (توبه- ۶۰)، (اعراف- ۱۵۶)، (لیل- ۵-۷)، (مائده- ۱۲)، (حجرات- ۱۰)، (توبه- ۱۱ و ۱۲۸)، (حجرات- ۱۳)، (آل عمران- ۱۰۳)، (حجر- ۴۷)، (حشر- ۱۰)، (بقره- ۱۷۸) اجتماعی)	
		برادری مسلمانان با هم (تأمین امنیت روانی و اجتماعی)	توکل (تأمین امنیت روانی)	آل عمران- ۱۲۲ و ۱۵۹)، (یونس- ۷۱)، (توبه- ۴۰)، (هود- ۱۲۳)، (انفال- ۴۹)، (نمل- ۷۹)، (انفال- ۲)، (مائده- ۲۳)، (فرقان- ۵۸)، (نحل- ۴۱)، (نساء- ۷۵)، (حج- ۳۹ و ۴۰)، (اسراء- ۳۳)، (شورا- ۳۹)، (شعراء- ۲۲۷)
		جهاد	ایمنی جویی از عذاب الهی	(انفال- ۶۰ و ۶۵)، (توبه- ۱۹)، (توبه- ۱۱۱)، (صف- ۴)، (عادیات- ۱-۴)، (بقره- ۱۹۳)، (قصص- ۸۳)، (نساء- ۹۴)
		ایمنی جویی از عذاب الهی	(انسان- ۱۰)، (قریش- ۴)، (بقره- ۶۷)، (هود- ۳۷ و ۴۷)، (مریم- ۱۸)، (یوسف- ۲۳)، (فصلت- ۳۶)، (کهف ت ۲۷ و ۵۸)، (هود- ۴۷)، (مریم- ۱۸)، (مؤمنون- ۹۷)، (اعراف- ۲۰۰ و ۲۰۱)، (نحل- ۹۸ و ۹۹)، (آل عمران- ۳۶)، (غافر- ۲۷ و ۵۶)، (توبه- ۱۱۸)	

بی شک انسان در مسیر تأمین نیازهای ایمنی، پیوسته با موانع و مشکلاتی روبه‌رو است که او را از دستیابی به این نیازها باز می‌دارد یا حرکت او را کند می‌کند. اصلی‌ترین موانع تأمین‌کننده "نیازهای ایمنی" از نگاه قرآن عبارت است از: نامی و فتنه‌انگیزی "إِنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ" (بروج/۱۰)، ظلم و تجاوز "وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَةُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا" (نساء/۹۳)، ریا و نفاق "الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيهِمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ" (توبه/۶۷)، کم‌فروشی و احتکار "وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزَنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا" (اسراء/۳۵)، ربا "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ" (آل عمران/۱۳۰)، غیبت "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ" (حجرات/۱۲)، غرور و تکبر "فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ" (نحل/۲۹)، غفلت از یاد خدا "وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْإِنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ" (اعراف/۱۷۹).

جزئیات مصداقهای قرآنی موانع نیازهای ایمنی در جدول شماره (۵) عرضه شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۵ - موانع نیازهای ایمنی

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل سلبی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۲	موانع نیازهای ایمنی	نمایی و فتنه‌انگیزی	(بقره-۱۹۱)، (بروج-۱۰)، (نور-۱۹)، (حجرات-۶)، (رعد-۲۵)
		ظلم و تجاوز	(نساء-۳۹ و ۴۰ و ۷۵ و ۹۳)، (مائده-۳۲)، (طه-۱۲۳)، (بقره-۳۰)، (ممتحنه-۲) (هود-۱۱۳)، (انعام-۱۵۲)، (شعراء-۲۲۷)، (حج-۳۹ و ۴۰)، (شوری-۴۲)، (نحل-۴۱)، (اعراف-۱۰۳ و ۱۲۹ و ۱۳۷)
		ریا و نفاق	(نساء-۱۳۸ و ۱۴۲)، (توبه-۶۷ و ۶۸)، (منافقون-۸ تا ۸)، (فتح-۱۱) (مائده-۴۱ و ۵۱)، (انفال-۴۹)، (عنکبوت-۱۰)، (بقره-۲ و ۵-۸ و ۲۰)، (ملئث-۳۱)، (حج-۵۳)، (نور-۵۰)، (احزاب-۱۲، ۳۲ و ۶۰)، (توبه-۱۲۵)
		کم فروشی و احتکار	(اسراء-۳۵)، (المطففين-۳)، (الرحمن-۷-۹)، (اعراف-۸۵)، (هود-۸۴)، (انعام-۱۲۵)
		ریا	(آل عمران-۱۳۰)، (بقره-۲۷۵ و ۲۷۸)، (نساء-۱۶۰ و ۱۶۱)، (مائده-۲۷)، (روم-۳۹)
		غیبت	(حجرات-۱۲)، (نساء-۱۴۸) (همزه-۱)، (نور-۱۹)،
		غرور و تکبر	(بقره-۳۴)، (اعراف-۱۳)، (نحل-۲۹)، (لقمان-۱۸ و ۱۹)، (اسراء-۳۷)، (شورا-۳۸)، (نور-۶۲)
		غفلت از یاد خدا	(اعراف-۱۴۶ و ۱۷۹ و ۲۰۵)، (روم-۷)، (سوره جن-۱۷)، (حشر-۱۹)، (مریم-۳۹)، (ص-۲۶)، (ق-۲۲)، (فرقان-۲۸ و ۲۹)، (یونس-۷ و ۸ و ۹۲)، (نحل-۱۰۸)، (منافقون-۹)

۶-۳ - نیازهای محبت

نیاز به وابستگی و محبت در آیات کریم با واژه «حب» و «ودّ» بیان شده است. خداوند در وصف مؤمنان می‌فرماید: «آنان که ایمان آورده‌اند، خداوند را بیشتر دوست دارند» (بقره/۱۶۵). در قرآن تصریح شده است که وقتی نیاز دوستی با خدا در فرد ظاهر می‌شود، بیم و هراسی در او نیست؛ یعنی نیاز ایمنی‌جویی او ارضا شده است؛ "أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" (یونس/۶۲). از این رو در روایات از محبت به خدا به حقیقت و گوهر دین یاد شده است (مجلسی، ۱۳۶۵، ج ۶۸: ۳۴۴). عرفاً بنیادی‌ترین نیاز معنوی انسان را نیاز به عشق (که مقصود عشق

به ذات حق است) می‌دانند.

نیاز محبت و تعلق به خداوند متعال و خلق خدا با نگرش اسلامی از دو عامل تشکیل شده است: یک عامل ایجابی که از آن به «تولی» یاد می‌شود و دیگری عامل سلبی که در آموزه‌های دینی از آن به «تبری» تعبیر می‌کنند. در روایات نیز این برداشت، اساس و پایه‌ی نیاز دوستی با خدا قرار داده شده است.

در آیات متعدد قرآن کریم بر عوامل تأمین کننده «نیازهای محبت» تأکید می‌کند؛ از جمله این عوامل می‌توان به مواردی همچون تواضع "وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" (شعراء/۲۱۵)، رفق و عفو "فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظًا لَفُضِّضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ" (آل عمران/۱۵۹)، وفای به عهد "الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ" (رعد/۲۰)، راستگویی و صداقت "وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا" (اسراء/۸۰)، حسن خلق "لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ" (توبه/۱۲۸)، حسن معاشرت با مردم "وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ" (قلم/۴)، احسان و انفاق "وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا" (اسراء/۲۹)، صلح رحم "وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالَةٌ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ" (لقمان/۱۴)، خدا دوستی "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ" (ممتحنه/۶)، عشق و پرستش "وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" (قصص/۷۰) اشاره کرد. مصداقهای بیشتر این بخش در قالب جدول شماره (۶) ارائه شده است.

جدول شماره ۶ - عوامل ایجابی نیازهای محبت و تعلق

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل ایجابی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۳	عوامل نیازهای محبت و تعلق	تواضع	(شعراء - ۲۱۵)، (فرقان - ۶۳)، (انعام - ۵۵) (مؤمنون - ۲)، (فاطر - ۲۸)، (هود - ۲۳)، (مائده - ۵۴)، (نحل - ۲۲ و ۲۳ و ۱۲۵)، (مؤمنون - ۴۶)، (احزاب - ۳۵)، (حج - ۳۴)
		رفیق و عنفو	(آل عمران - ۱۵۹)، (طه - ۴۴)، (شعراء - ۲۱۵)، (فرقان - ۶۳)
		وفای به عهد	(اسراء - ۳۴)، (نحل - ۹۱ و ۹۵)، (انفال - ۵۶)، (مؤمنون - ۸)، (توبه - ۱۱۱)، (بقره - ۸۰)، (رعد - ۲۰)، (مائده - ۸۱ و ۸۲)، (انعام - ۱۵۲)، (توبه - ۷ و ۱۲ و ۱۳)، (فتح - ۱۰)
		راستگویی و صداقت	(احزاب - ۸ و ۲۳ و ۲۴ و ۷۰)، (اسراء - ۸۰ و ۸۷ و ۱۲۲)، (مریم - ۴۱ و ۵۴ و ۵۶)، (حجر - ۹۴)، (مائده - ۱۱۹)، (توبه - ۱۱۹)
		حسن خلق و حسن معاشرت	(طه - ۴۴)، (توبه - ۱۲۸)، (آل عمران - ۱۵۹)، (قلم - ۴)، (نساء - ۳۶)، (قلم - ۴)، (شعراء - ۲۱۵)، (آل عمران - ۱۵۹)، (فتح - ۲۹)، (نحل - ۱۲۵)
		احسان و انفاق	(بقره - ۱۹۵ و ۲۶۷ و ۲۶۲ و ۲۶۵ و ۲۸۰)، (اسراء - ۲۹)، (حدید - ۱۸)، (روم - ۳۸)، (آل عمران - ۹۲ و ۱۳۴)
		صله رحم	(اسراء - ۲۴)، (لقمان - ۱۴)، (نساء - ۳۶)، (عنکبوت - ۸)، (لقمان - ۱۴)، (محمد - ۲۳-۲۴)، (احقاف - ۱۵)، (روم - ۳۸)، (آل عمران - ۱۰۳)، (مریم - ۹۶)، (انفال - ۶۳)، (فصلت - ۳۴)، (رعد - ۲۱-۲۲)، (بقره - ۱۲۷-۱۲۸)، (احزاب - ۶)
		تولی و تبری	(ممتحنه - ۴ و ۶ و ۱۲)، (احزاب - ۲۱)، (مجادله - ۲۲)، (توبه - ۷۱)، (بقره - ۱۱۹ و ۲۵۷)
		عشق و پرستش	(فاطر - ۱۵)، (شوری - ۱۱)، (توحید - ۴)، (رعد - ۱۶)، (شوری - ۵۳)، (حدید - ۴)، (صافات - ۱۸۰)، (فاطر - ۱۰)، (آل عمران - ۱۸)، (نساء - ۸۷)، (قصص - ۷۰ و ۷۱)، (دخان - ۸)، (اخلاص - ۱)، (صافات - ۴)، (انعام - ۱۹)، (نحل - ۲)، (اعراف - ۵۹)، (بقره - ۱۳۳)، (مائده - ۷۲)، (انبیاء - ۲۵)

همواره تأمین نیازهای سطح سوم با موانع و مشکلاتی روبه رو می‌شود که در این قسمت به مهمترین موانع تأمین کننده این نیازها (نیازهای محبت و تعلق) از نگاه قرآن، اشاره می‌شود: تکبر "وَلَا تَمْسُ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا" (اسراء / ۳۷)، بخل

"وَأَمَّا مَنْ يَخِلَّ وَاسْتَعْتَنَى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى" (لیل / ۸)، سوء ظن "وَمَا يَتَّبِعْ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ" (یونس / ۳۶)، حسد "أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا" (نساء / ۵۴)، نفاق "بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا" (منافقون / ۸ تا ۱۰؛ نساء / ۱۳۸؛ فتح / ۱۱)، غیبت "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِمَّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ" (حجرات / ۱۲).
مصادقهای بیشتر این بخش در جدول شماره (۷) ارائه شده است.

جدول شماره ۷ - عوامل سلبي نیازهای محبت و تعلق

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل سلبي نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۳	موانع نیازهای محبت	تکبر	(بقره- ۳۴)، (اعراف- ۱۳)، (نحل- ۲۹)، (اسراء- ۳۷)، (لقمان- ۱۸ و ۱۹)، (شورا- ۳۸)، (نور- ۶۲)
		بخل	(نساء- ۵۴)، (فتح- ۱۵)، (لیل- ۸)، (توبه- ۷۶)، (محمد- ۳۸)
		سوء ظن	(یونس- ۳۶)، (احزاب- ۱۰)، (فتح- ۱۲)، (حجرات- ۱۲)
		حسد	(نساء- ۳۲ و ۵۱ و ۵۴ و ۸۸ و ۸۹)، (فلق- ۱ و ۵)، (بقره- ۹۰ و ۱۰۵)، (توبه- ۷۳ و ۷۴)، (یوسف- ۵)
		ریا	(بقره- ۲۶۱ و ۲۶۴)، (نساء- ۳۸)، (فاطر- ۱۰)، (انفال- ۴۷).
		نفاق	(منافقون- ۸ تا ۱۰)، (نساء- ۱۳۸)، (فتح- ۱۱)، (مائده- ۴۱ و ۵۲)، (انفال- ۴۹)، (عنکبوت- ۱۰)، (بقره- ۲ و ۵ و ۸ و ۲۰)، (مکثّر- ۳۱)، (حج- ۵۳)، (نور- ۵۰)، (احزاب- ۱۲، ۳۲ و ۶۰)، (توبه- ۱۲۵)
		غیبت	(حجرات- ۱۲)، (همزه- ۱)، (نساء- ۱۴۸)

۶ - ۴ - نیاز به کرامت

طرح کرامت و حریت انسان در هرم نیازهای معنوی مبتنی بر آموزه‌های دینی، فراتر از تلقی روانشناسان از مفاهیمی چون «حرمت به خود»^۱ و «احترام به خود» است. در این مفهوم ارزش‌مداری انسان براساس ارزشهای الهی از قبیل ایمان، تقوا، عزت‌نفس، کرامت و حریت در نظر گرفته شده

1 - Self- Esteem.

است. از نظر قرآن کرامت انسان از سوی خدا اعطا شده است " وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا " (اسراء/۷۰). انسان به طور فطری به آزادگی و کرامت نفس گرایش دارد و از رذالتها و پستی‌ها گریزان است. بزرگترین رسالت پیامبران و ائمه معصومین (ع) در تربیت انسان، پرورش شخصیت آزاده و کریم است. اسلام در همه امور بر حفظ «کرامت»، «حریت» و «عزت نفس» انسان تأکید می‌کند و اجازه نمی‌دهد که حرمت، کرامت و عزت انسان به خواری و دنائت نفس تبدیل شود (شجاعی، ۱۳۸۶: ۱۰۹).

در برخی روایات به آثار و پیامدهای تأمین نیاز به کرامت و حریت و نقش آن به بهداشت روان اشاره شده است؛ مانند «هر که کرامت نفس داشته باشد، دنیا در چشمش کوچک است» (آمدی، ۱۳۷۳، ج ۵: ۴۵۱)؛ «هر کس کرامت نفس داشته باشد، هرگز آن را با ارتکاب گناه و نافرمانی، پست و مرهون نمی‌سازد» (محمودی ری‌شهری، ۱۳۷۲، ج ۱۰: ۱۴۷).

قرآن کریم در آیات زیادی، عوامل تأمین‌کننده "نیاز به کرامت و منزلت" را بر می‌شمارد و به مسلمین و مؤمنان گوشزد می‌کند تا در راستای ارتقای آزادگی و حریت و به دست آوردن احترام، کرامت و عزت نفس بر عواملی از قبیل تواضع و وقار "ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ" (نحل/۱۲۵)، مشورت با دیگران "وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ" (شورا/۳۸)، پرهیز از گناه "إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ" (اعراف/۲۰۱)، صبر و استقامت "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ* وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أحيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ" (بقره/۱۵۳ و ۱۵۴)، عقل و خرد "إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ" (اعراف/۲۰۱)، علم "يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ" (مجادله/۱۱)، عفت "قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ" (نور/۳۰)، کرامت "يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ" (حجرات/۱۳)، تقوا "وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمْ لَهُ أَجْرًا" (طلاق/۵)، نیکوکاری "هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ" (الرحمن/۶۰)، عدل و انصاف "إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ" (نحل/۹۰) تأکید بورزند.

آیات بیشتری از قرآن کریم که بر این دسته از نیازها تأکید دارد در جدول شماره (۸) عرضه شده است.

جدول شماره ۸ - عوامل ایجابی نیاز به کرامت

مرتبه نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل ایجابی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۴	عوامل نیاز به کرامت و احترام	تواضع و وقار	(نحل- ۳۴ و ۳۶ و ۱۲۵)، (فرقان- ۶۳)، (انعام - ۵۴ و ۱۵۱)، (ذاریات - ۵۰)، (اسراء - ۳۶)، (ذاریات - ۵۰)، (شمس - ۹ و ۱۰)، (احزاب - ۳۶)، (نساء - ۳۱ و ۷۹)، (رعد - ۶)، (شوری - ۴۰)، (جاثیه - ۲۱)
		مشورت با دیگران	(آل عمران - ۱۵۹)، (شورا - ۳۸)
		پرهیز از گناه	(اعراف - ۲۰۱)، (ذاریات - ۵۰)، (نحل - ۳۶ و ۳۴)، (انعام - ۱۱۵۱)، (اسراء - ۳۲ و ۳۶)، (شمس - ۹ و ۱۰)، (احزاب - ۳۶)، (نساء - ۷۹ و ۳۱)، (رعد - ۶)، (شوری - ۴۰)، (جاثیه - ۲۱)
		صبر و استقامت	(آل عمران - ۱۲۰ و ۲۰۰)، (بقره - ۴۵ و ۱۵۳ و ۱۵۵)، (نحل - ۵۳)، (بلد - ۱۷)، (الأحقاف - ۳۵)، (هود - ۱۱ و ۱۱۵)، (کهف - ۲۸)، (لقمان - ۱۷)، (طور - ۴۸)، (یوسف - ۱۸)، (روم - ۶۰)
		عقل و خرد	(بقره - ۱۵۴ و ۲۴۷ و ۲۲۱ و ۲۴۲)، (لقمان - ۳۴)، (اعراف - ۲۰۱)، (انعام - ۶۵)، (انعام - ۵۰)، (ق - ۳۶ و ۳۷)، (طه - ۵۴)، (عنکبوت - ۴۹)، (حجر - ۲۹) (ص - ۷۲)، (شمس، آیات ۷- ۸)، (آل عمران - ۱۹۰)، (نحل - ۷۸)
		علم	(بقره - ۳۱)، (کهف - ۶۵)، (مجادله - ۱۱)، (زمر - ۹)، (فاطر - ۲۸)، (عنکبوت - ۴۳)، (یونس - ۳۶ و ۱۰۰)، (نحل - ۴۳)، (مائده - ۵۸ و ۱۰۳)، (علق - ۱ تا ۵)
		عفت	(بقره - ۲۷۳)، (احزاب - ۳۵)، (حجرات - ۱۳)، (نور - ۳۰ و ۳۱)، (مومنون - ۵)، (احزاب - ۵۹)
		کرامت	(فجر - ۱۵)، (یوسف - ۲۱)، (حجرات - ۱۳)، (فرقان - ۷۲)، (اسراء - ۷۰)، (اعراف - ۱۱)، (بقره - ۳۰)، (انعام - ۱۶۵)، (یونس - ۱۴)، (احزاب - ۷۲)، (ابراهیم - ۳۳)، (نحل - ۱۲)، (لقمان - ۲۰)، (جاثیه - ۱۳)، (مؤمنون - ۱۴)، (تین - ۴)، (اسراء - ۷۰)، (حجر - ۲۹)، (ص - ۷۲)
		تقوا	(طلاق - ۲ و ۵)، (انفال - ۲۹)، (مائده - ۲۷ و ۳۵)، (اعراف - ۲۰۱)، (آل عمران - ۱۲۰)، (نساء - ۱۳۱)، (حجرات - ۱۳)، (یوسف - آیات ۶ و ۲۴ و ۵۷)، (اعراف - ۹۶)، (طلاق - ۵)، (مریم - ۷۲)، (بقره - ۲)، (انعام - ۱۵۳)
		نیكو كاری (دست گیری از دیگران)	(سجده - ۷)، (الرحمن - ۶۰)، (بقره - ۲۲۹)، (زمر - ۱۰)، (انعام - ۱۵۴)، (نحل - ۳۰)، (نمل - ۹۰)، (آل عمران - ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۷۲)، (مائده - ۱۳ و ۸۳ و ۸۵ و ۹۳)، (یونس - ۲۶)، (زمر - ۱۰)، (اسراء - ۷)، (نساء - ۱۲۸)، (قصص - ۷۷)، (بقره - ۲ و ۱۹۵)، (یوسف - ۹۰)، (۱۳۴)، (عنکبوت - ۶۹)، (لقمان - ۲ و ۵)، (نمل - ۲)، (صافات - ۱۰۴ و ۱۰۵ و ۱۲۰ و ۱۲۲)
عدل و انصاف	(نساء - ۵۸ و ۱۳۵)، (نحل - ۹۰)، (شمس - ۸)، (انفطار - ۷)، (حدید - ۲۵ و ۲۹)، (انعام - ۱۵۲)، (مائده - ۸ و ۴۲)، (بقره - ۱۹۴)، (ممتحنه - ۸)		

نیک پیداست که اهتمام به تأمین این دسته از نیازهای انسانی با موانع و دشواریهایی همراه است. مهمترین موانع تأمین کننده "نیاز به کرامت و منزلت" از نگاه قرآن، عبارت است از: حرص و طمع "إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا إِلَّا الْمُصَلِّينَ" (معارج / ۱۸ و ۱۹)، تکبر و خود ستایی "قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ" (اعراف / ۱۳)، گناه و بندگی نفس "فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا إِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ" (نازعات / ۳۷)، ناشکیبایی "وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا" (اسراء / ۱۱)، جهل و نادانی "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا" (اسراء / ۳۶)، فساد و بی عفتی "قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ" (اعراف / ۳۳)، تمسخر و اهانت به دیگران "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُوا قَوْمًا مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءً مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْمُسْتَوْقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ الْإِيمَانِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ" (حجرات / ۱۱). آیات بیشتری از قرآن کریم که بر موانع تأمین این دسته از نیازها تأکید دارد در جدول شماره (۹) عرضه شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۹ - عوامل سلبی نیاز به کرامت و احترام

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل سلبی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۴	موانع نیاز به کرامت و احترام	حرص و طمع	(حشر- ۹)، (معاراج- ۱۸ و ۲۶)، (تغابین- ۹ و ۱۶)، (فجر- ۱۷ و ۲۰)، (همزه- ۱ و ۲)، (بقره- ۹۴ تا ۹۶)، (مائده- ۴۲ و ۴۴)، (نساء- ۱۲۸)، (فصلت- ۴۹)، (عادیات- ۶ و ۸)، (شمس- ۱ تا ۱۰)، (طه- ۱۲۰ و ۱۲۱)، (اسراء- ۱۰۰)، (جمعه- ۱۱)، (حدید- ۲۰)
		تکبر و خود ستایی	(بقره- ۳۴ و ۲۷۳)، (اعراف- ۱۳)، (نحل- ۲۹)، (لقمان- ۱۸)، (اسراء- ۳۷)، (نساء- ۴۹)، (نجم- ۳۲)، (شورا- ۳۸)، (نور- ۶۲)
		گناه و بندگی نفس	(نازعات- ۳۷)، (جاثیه- ۲۳)، (شمس- ۱۰)، (احزاب- ۳۶)، (حشر- ۱۹)، (مائده- ۴۹ و ۱۰۵)، (یوسف- ۵۳)، (قیامه- ۲)، (نمل- ۲۴)، (انفال- ۴۸)، (حجر- ۳۹)، (آل عمران- ۱۴)، (انعام- ۴۳)
		ناشکیبایی	(اسراء- ۱۱)، (کهف- ۶۷)
		جهل و نادانی	(اسراء- ۳۶)، (احزاب- ۷۲)، (اعراف- ۱۳۸ و ۱۹۹)، (نساء- ۱۷ و ۴۴ و ۱۵۷)، (انعام- ۵۴)، (بقره- ۱۱۸)، (هود- ۲۹)، (حجرات- ۶)، (فرقان- ۶۳)، (جاثیه- ۲۴)
		فساد و بی عفتی	(اعراف- ۳۳)، (زمر- ۵۶)، (اسراء- ۳۲)، (نور- ۳- ۱۹ و ۲۱)، (قصص- ۷۷)، (مومنون- ۳)، (حجرات- ۱۱)، (غافر- ۸۳)، (مطففین- ۳۰)، (بقره- ۲۱۲)، (مائده- ۵۸)، (روم- ۱۰)، (جاثیه- ۷ و ۳۵)، (توبه- ۶۴)، (مؤمنون- ۱۱۰)، (بقره- ۶۷)
		تمسخر و اهانت به دیگران	(مومنون- ۳)، (حجرات- ۱۱)، (غافر- ۸۳)، (مطففین- ۳۰)، (بقره- ۲۱۲)، (مائده- ۵۸)، (روم- ۱۰)، (جاثیه- ۷ و ۳۵)، (توبه- ۶۴)، (مؤمنون- ۱۱۰)، (بقره- ۶۷)
		دیگران	(بقره- ۶۷)

۶- ۵ - نیاز به کمال

از جمله نیازهای فطری انسان خداپرستی و کرنش در مقابل موجودی بی نهایت کامل است. انسان اگر در موجودی کمال فوق العاده ای را ببیند به طور فطری در مقابل او خضوع می کند. این احساس کاملاً فطری است و در مراتب بالای آن، خضوع کردن جز در برابر پروردگار، آدمی را اشباع نمی کند. بین نیازهای معنوی، متعالی ترین آن، همین نیاز به تسلیم در برابر خداوند است و تمامی نیازهای دیگر، معنا و مکان خود را در سلسله مراتب نیازها با مراجعه به این بزرگترین نیاز به دست می آورند. بنابراین، همه تلاش های بشر باید برای تأمین این نیاز بسیج شود.

از نظر اسلام، انسانها مانند معادن طلا و نقره، (نهج البلاغه، خطبه ۱) و پیامبران برای استخراج این معادن آمده اند. در اعماق ضمیر ما دریایی از ذخایر معنوی نهفته است که باید به آن دسترسی

پیدا کرد؛ تنها در این صورت است که به خودشکوفایی می‌رسیم.

بعد معنوی خودشکوفایی، که در این پژوهش از آن به کرامت یاد می‌شود از دیگر ابعاد آن بسیار وسیعتر است. از نظر دین، اصل و ریشه انسان «خدا» است و انسان باید از خود طبیعی و ارتباط با جهان ماده فراتر برود و خود را به خدا تسلیم کند (و انا الیه راجعون). تا زمانی که نیازهای معنوی ما ارضا نشده است، میل و طلب در سراسر وجود ما باعث اضطراب و تنش می‌شود. تنها زمانی اطمینان، آرامش و رضایت خاطر در وجود ما جریان دارد که به اصل و مبدأ خویش یعنی خدا باز گردیم و در سلک بندگان شایسته او در آییم (شجاعی، ۱۳۸۶: ۱۱۱). خداوند خطاب به افرادی که در این مرحله رسیده‌اند می‌گوید: تو ای روح آرام یافته! به سوی پرورگارت بازگرد در حالی که تو از او خشنودی و هم او از تو خشنود است. پس در زمره بندگانم در آی (فجر / ۲۷ تا ۳۰).

این دسته از نیازهای متعالی انسانی، که به نیازهای سطح بالا / عالی و عمدتاً معنوی، اشعار دارد از جایگاه و پایگاه ویژه ای در آیات کلام الله مجید برخوردار است. مهمترین عوامل تأمین‌کننده "نیاز به کمال" از نگاه قرآن، عبارت است از: جهاد و شجاعت " مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَالَّذِيْنَ مَعَهُ اَشِدَّاءُ عَلٰى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا سِيْمَاهُمْ فِيْ وُجُوْهِهِمْ مِّنْ اَثْرِ السُّجُوْدِ ذٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرٰةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْاِنْجِيْلِ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطَاۗءًا فَازْرَعُوْهُ فَاسْتَعْلَطَ فَاَسْتَوٰى عَلٰى سُوْفِهِ يُعْجَبُ الزَّرْعُ لِيَغِيْظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ مِنْهُمْ مَّغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظِيْمًا" (فتح/۲۹)، بینش و بصیرت " وَ مَا يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيْرُ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ وَلَا الْمُسِيْءُ قَلِيْلًا مَّا تَتَذَكَّرُوْنَ" (غافر/۵۸)، توکل " وَ لِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَ اِلَيْهِ يُرْجَعُ الْاَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَ مَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ" (هود/۱۲۳)، ایمان به هدف " وَ مَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى وَ لَتَطْمِئِنَّ بِهٖ قُلُوْبُكُمْ وَ مَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ" (انفال/۱۰)، اخلاص " قَالَ رَبِّ بِمَا اَغْوَيْتَنِيْ لِاَزِيْنَنَّ لَهُمْ فِي الْاَرْضِ وَ لَأَغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِيْنَ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِيْنَ" (حجر/۳۹)، تزکیه نفس " قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا" (شمس/۹)، آرامش " الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ لَمْ يَلْبَسُوْا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُوْنَ" (انعام/۸۲)، عزت نفس " وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَ اَنْتُمْ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ" (آل عمران/۱۳۹)، عبادت و معنویت " اِنِّيْ اَنَا اللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدْنِيْ وَ اَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِيْ" (طه/۱۴). مهمترین عوامل تأمین‌کننده "نیاز به کمال" از نگاه قرآن در جدول (۱۰) عرضه شده است.

جدول شماره ۱۰ - نیاز به کمال

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل ایجابی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۵	عوامل نیاز به کمال و خود شکوفایی	جهاد و شجاعت	(فتح - ۲۹)، (مائده - ۳۵)، (انبیاء - ۵۸)، (احزاب - ۳۹)، (آل عمران - ۱۴۶)، (صف - ۴)، (بقره - ۲۴۹)
		بینش و بصیرت	(ذاریات - ۲۱)، (عنکبوت - ۴۳)، (واقعه - ۸۵)، (آل عمران - ۱۳)، (هود - ۲۴)، (نور - ۴۴)، (غافر - ۵۸)، (حشر - ۲)، (انعام - ۵۰ و ۱۰۴)، (سجده - ۱۲)، (رعد - ۱۶)، (فاطر - ۲۰)، (اعراف - ۱۷۹ و ۲۰۳)، (احقاف - ۲۶)، (جاثیه - ۲۳)، (ذاریات - ۲۱)، (ق - ۸)، (سجده - ۲۷)، (قصص - ۴۳)، (ص - ۴۵)، (روم - ۷)
		توکل	(یونس - ۷۱)، (توبه - ۴۰)، (هود - ۱۲۳)، (نمل - ۷۹)، (انفال - ۲)، (مائده - ۲۳)، (آل عمران - ۱۵۹)، (فرقان - ۵۸)
		ایمان به هدف	(کهف - ۶)، (آل عمران - ۱۰۴ و ۱۲۶ و ۱۷۴)، (انفال - ۱۰)، (بقره - ۲۵۰)، (احزاب - ۳۹)
		اخلاص	(لقمان - ۳۲)، (عنکبوت - ۶۵)، (حجر - ۳۹)، (زمر - ۳ و ۱۱)، (اعراف - ۲۹)، (زمر - ۱۴)، (بینه - ۵)، (کهف - ۱۱۰)، (ص - ۸۲ - ۸۳)، (نساء - ۳۸)، (بقره - ۱۱۲ و ۲۶۲ و ۲۵۶)، (انعام - ۸۲)، (صافات - ۷۳ و ۷۴)
		تزکیه و رضا به قضای الهی	(شمس - ۹)، (اعلی - ۱۴)، (آل عمران - ۱۲۰)، (فجر - ۲۸)، (احزاب - ۳۶)، (لقمان - ۲۲)، (توبه - ۱۱۱)
		آرامش (سکینه)	(بقره - ۲۰۸ و ۲۶۰ و ۲۶۲ و ۲۷۷)، (یونس - ۲۵)، (مائده - ۱۶)، (نحل - ۱۱۲)، (یونس - ۲۵ و ۶۷)، (نمل - ۸۶)، (رعد - ۲۹)، (آل عمران - ۱۲۶)، (انفال - ۱۱)، (فصلت - ۳۰)، (احقاف - ۱۳)، (انعام - ۴۸ و ۸۲)، (اعراف - ۳۵)، (فتح - ۴)، (فجر - ۳۰)
		عزت نفس و بلند همتی	(آل عمران - ۱۳۹)، (قصص - ۸۳)، (منافقون - ۸)، (نساء - ۱۳۹)، (توبه - ۱۱۲)، (انعام - ۱۶۲)، (انشقاق - ۶)، (حجر - ۲۹)، (یونس - ۶۵)، (فاطر - ۱۰)، (منافقون - ۸)
		عبادت و معنویت	(بقره - ۴۳ و ۴۵ و ۱۱۰ و ۱۵۳ و ۲۳۸)، (طه - ۱۴)، (نساء - ۴۳)، (عنکبوت - ۴۵)، (اسراء - ۷۸ - ۸۰)، (سجده - ۱۷)، (زمر - ۹)، (انفال - ۳ - ۴)، (احزاب - ۴۱ - ۴۲)

دستیابی و برخورداری از نیازهای کمال یا خودشکوفایی معنوی به آسانی ممکن نیست. در این راه، خود بینی و جهل از یک سو و وسوسه شیاطین جنی و انسی از سوی دیگر، بزرگترین موانع و دامهایی است که رسیدن به این دسته از نیازهای متعالی را با دشواریهایی روبه‌رو می‌سازد. خداوند متعال در قرآن مجید متعرض برخی از مهمترین این موانع شده که از جمله آنها عبارت است از:

استبداد و خود محوری " وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ " (بقره / ۳۴)، بندگی نفس " فَأَمَّا مَنْ طَغَى وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى " (نازعات / ۳۷)، ظاهر نگری و غفلت " إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ أُولَئِكَ مَا وَاهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ " (يونس / ۷)، بخل و حسد " وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى " (ليل / ۸)، كسالت و سستی " مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعُنُكِبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعُنُكِبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ " (عنكبوت / ۴۱)، برتری دنیا به آخرت " اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ " (رعد / ۲۶). مهمترین موانع تأمین کننده "نیاز به کمال" از نگاه قرآن در جدول (۱۱) عرضه شده است.

جدول شماره ۱۱ - موانع نیاز به کمال

مرتبۀ نیاز	نوع نیاز (از دیدگاه قرآن)	عوامل سلبی نیاز اصلی	مستندات قرآنی
۵	موانع نیاز به کمال و خودشکوفایی	تکبر و استبداد رأی	(بقره- ۳۴)، (اعراف- ۱۳)، (نحل- ۲۹)، (لقمان- ۱۸)، (اسراء- ۳۷)، (شورا- ۳۸)، (نور- ۶۲)
		بندگی نفس	(نازعات- ۳۷)، (جاثیه- ۲۳)، (شمس- ۱۰)، (احزاب- ۳۶)، (حشر- ۱۹)، (مائده- ۴۹ و ۱۰۵)، (یوسف- ۵۳)، (قیامه- ۲)، (نمل- ۲۴)، (انفال- ۴۸)، (حجر- ۳۹)، (آل عمران- ۱۴)، (انعام- ۴۳)، (بقره- ۱۲۰)، (نساء- ۱۳۵)، (روم- ۲۹)، (ص- ۲۶)
		غفلت و ساده اندیشی	(توبه- ۳۸)، (یونس- ۷ و ۹۲)، (روم- ۷)، (نساء- ۷۸)، (اعراف- ۱۷۹)، (روم- ۷)، (اعراف- ۲۰۵)، (جن- ۱۷)، (حشر- ۱۹)، (مریم- ۳۹)، (ص- ۲۶)، (اعراف- ۱۴۶)، (ق- ۲۲)، (فرقان- ۲۸ و ۲۹)، (نحل- ۱۰۸)، (منافقون- ۹)
		بخل و حسد	(فتح- ۱۵)، (لیل- ۸)، (توبه- ۷۶)، (محمد- ۳۸)، (نساء آیه ۳۲ و ۵۱-۵۴ و ۸۸)، (فلق- ۱ و ۵)، (بقره- ۹۰ و ۱۰۵)، (توبه- ۷۳ و ۷۴)، (نساء- ۵۱ و ۵۴)، (یوسف- ۵)
		كسالت و سستی	(توبه- ۵۴)، (عنكبوت- ۴۱)، (آل عمران- ۱۳۹)، (نساء- ۱۴۲)، (اعراف- ۱۷۹)، (طه- ۶۷ و ۶۸)، (ص- ۲۶)، (یونس- ۸)
		ترجیح دنیا به آخرت	(توبه- ۱۷ و ۳۸)، (رعد- ۲۶)، (بقره- ۳۶)، (اعراف- ۴۳)، (نساء- ۱۷)، (انعام- ۳۲)، (نحل- ۹۶)، (ضحی- ۴)، (حدید- ۲۰)، (عنكبوت- ۶۴)، (ملک- ۲)، (نازعات- ۳۷-۳۹)، (اعلی- ۱۴-۱۷)

۷ - نتیجه گیری

دانشمندان در تبیین نظریات خود از جنبه‌های گوناگون به انسان و نیازهایش نگریسته‌اند. وجوه اشتراک اغلب این نظریه‌ها تأکید بر نیازهای زیستی - روانی است. برخی دیگر از دانشمندان در خلال نظریه‌های خود علاوه بر نیازهای زیستی و روانی صرف به نیازهای معنوی نیز اشاره کرده‌اند؛ با وجود این، فهرستی که از نیازهای معنوی عرضه کرده‌اند بر فهم درست از آن مبتنی نیست. یکی از مسائل مهم در عرضه معیار تشخیص نیازهای معنوی انسان از نیازهای مادی، تعیین اهداف آفرینش انسان است. تشخیص نیازهای معنوی انسان از نیازهای مادی از جمله رفتاری است که مستقیماً با ابعاد مختلف وجود او سر و کار دارد. در محدوده نیازهای انسانی، نیازهای معنوی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و بستر و زمینه اصلی تمامی سطوح و طبقات نیازها را شامل می‌شود؛ به عبارت دیگر با این نگرش، نیازهای معنوی را نباید در عرض سایر نیازها به شمار آورد، بلکه در طول و بستر سایر نیازها به شمار می‌رود. بر این اساس الگویی عرضه شد که با الگوی مازلو تفاوت‌های اصولی دارد. ملاحظات اساسی زیر مورد تأکید قرار گرفته است.

۱ - باور به اینکه تمامی نیازها از ناحیه قدرت لایزالی تأمین می‌شود به عنوان یک اصل، بر تمامی فرایند پژوهش سایه افکننده است.

۲ - تأمین نیازها از صبغه الهی برخوردار، و این موضوع در تمامی مراتب نیازها حتی نیازهای سطوح پایین تر، مقبول است.

۳ - مبتنی بر منطق الگوی پژوهش، ممکن است همزمان بیش از یک نیاز بر انگیخته شود و لزوماً نیازها تقدم و مراتب رتبی محض نسبت به همدیگر ندارد؛ این وضعیت از طریق قرار دادن کادر نقطه چین در نمودار ترسیم شده است.

۴ - این نکته که با تأمین نیازهای مراتب پایین سلسله مراتب نیازها از انگیزه‌ها کاسته می‌شود و مراجعه به این نیازها اتفاق نمی‌افتد، قابل قبول نیست؛ چرا که ممکن است ضمن تأمین نیازهای سطوح بالا همزمان فرد نیازمند یک یا چند نیاز از نیازهای سطوح پایین تر باشد.

۵ - وجه تمایز این الگو با دیگر الگوهای این حوزه، شناسایی عوامل تأثیرگذار در تأمین نیازها با استفاده از آیات قرآنی است.

در نتیجه در این مقاله، تلاش شد تا با رویکردی قرآنی، نیازهای انسانی در چارچوب هرم

نیازهای مازلو مورد بررسی قرار گیرد و با مرور آیات قرآن کریم، عوامل مثبت و منفی تأثیرگذار بر هر دسته از نیازها شناسایی و استخراج شود. یافته‌های پژوهش بیانگر این واقعیت است که در یک تقسیم بندی منطقی، می توان نیازهای انسان را با نگاه قرآنی در پنج طبقه نیاز به حیات، نیاز به ایمنی جویی، نیاز به محبت، نیاز به کرامت و نیاز به کمال جای داد. بر اساس پژوهش بنابر نظر خبرگان، ۴۶ عامل ایجابی و ۳۵ عامل سلبی و نیز ۶۴۳ آیه به عنوان مصداق ایجابی مراتب مختلف نیازهای انسانی و ۴۳۹ آیه به عنوان مصداق سلبی برای طبقات پنجگانه نیازها، شناسایی و مشخص شد. این وضعیت جداگانه در جدول (۱۲) به وضوح نمایان است.

جدول شماره ۱۲ - مشخص کردن تعداد عوامل ایجابی و سلبی الگوی پژوهش با ذکر مستندات قرآنی

ردیف	نوع نیاز (با نگاه قرآنی)	تعداد عامل		تعداد مصداق قرآنی	
		ایجابی	سلبی	ایجابی	سلبی
۱	نیازهای حیات	۷	۷	۸۴	۶۸
۲	نیازهای امنیت	۱۲	۸	۱۴۱	۹۸
۳	نیازهای محبت	۹	۷	۱۱۳	۷۲
۴	نیازهای کرامت	۱۱	۷	۱۸۱	۱۰۹
۵	نیازهای کمال	۹	۶	۱۲۴	۹۲
	جمع	۴۶	۳۵	۶۴۳	۴۳۹

منابع فارسی

قرآن کریم.

فیض الاسلام (۱۳۵۱). نهج البلاغه. قم: فیض.

آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۳). غررالحکم و دررالکلم، با مقدمه و تصحیح میرجلال‌الدین حسینی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

برتراند، راسل (۱۳۵۱). چرا مسیحی نیستم؟. ترجمه عبدالعلی دستغیب. بی‌جا.

ترنس آر، میچل (۱۳۷۳). مردم در سازمان‌ها، زمینه رفتار سازمانی. ترجمه حسین شکر کن. تهران: رشد.

توکلی، غلامحسین (۱۳۷۸). رویکردی انتقادی به خاستگاه دین از نگاه فروید. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

جمعی از علما و دانشمندان (۱۳۷۵). نگرشی بر مدیریت در اسلام. چ دوم. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.

رضائیان، علی (۱۳۷۹). مدیریت رفتار سازمانی. تهران: سمت.

- ریتال، اتکینسون؛ ریچارد س.، اتکینسون؛ ارنست ر.، هیلکارد (۱۹۷۵). *زمینه روان شناسی*. ترجمه جمعی از مترجمان، چ ششم، ج ۱. تهران: رشد.
- شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۶). *نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مازلو*. دو فصلنامه مطالعات اسلام و روانشناسی. س ۱. ش ۱: ۸۸ تا ۱۱۶.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۵). *بحارالانوار*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۲). *میزان الحکمه*. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۶). *اخلاق در قرآن*. ج ۲. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). *مجموعه آثار*. ج ۳. تهران: صدرا.
- نصری، عبدالله (۱۳۷۶). *تکاپوگر اندیشه‌ها*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

منابع انگلیسی

- Harold, G. Koenig (1994), **Aging and God Spivital Pathway to Mental Health in Midlife and Later Years**, the Haworth Press.
- Koenig, H. (1997), **Hand Book Religion and mental health**, Academic press.
- Cavanagh, G.F.(1999). **Spirituality for managers : Context and Critique**. Journal of Organization Change Management, Vol. 12. No. 3. Pp 99 – 186.
- Myers, J. E. (1990). **Wellness Throughout the Lifespan**, Guidepost.
- Hinnells R. John, (1995). **A New Dictionary of Religions**, Blackwell.
- Hersey paul & Kenneth H. Blanchard, (1993). **Management of organizational Behavior**, Utilizing Human Resources, 6th Ed., (prentice Hall international, U.S.A., P.20
- Robbins, Stephen P. , (1993). **Organizational Behavior, Concepts, controversies, and Applications** , 6th Ed., (Prentice - Hall international Editions, U.S.A., P.205.

